

Chapra Bangalji Mahavidyalaya

Department Of Sanskrit

Study Material

For

3rd Year (Hons.)

कारक-विभक्ति निर्णय Sanskrit-Part-III-Paper-VIII

Prepared By

Jhantu Das

Dept. of Sanskrit, CBM

कारक-विभक्ति निर्णय –

• अयं वृद्धः शिरसा खलति ।

‘येनाङ्गविकारः’ सूत्रानुसारे विकृत अङ्ग्रे द्वारा अङ्गीर विकार लङ्कित हले विकृत अङ्गवाचक पदे तृतीया विभक्ति हय । त्हाइ एखाने वृद्धेर विकार लङ्कित ह्ठयय विकृतवाचक ‘शिर’ शब्दे तृतीया विभक्ति हयेछे । ‘शिर’ शब्देर तृतीया एकरबचने ‘शिरसा’ ।

• धनस्य हेतोः राजकुलं गच्छति ।

‘सृष्टी हेतुप्रयोगे’ सूत्रानुसारे हेतु शब्देर प्रयोगे हेतुबोधक शब्दे सृष्टी विभक्ति हय । किन्तु आवार हेतुबोधक शब्देर समानाधिकर बले हेतु शब्देरठ सृष्टी विभक्ति हये थके । त्हाइ एखाने हेतुबोधक शब्द ‘धन’ शब्दे सृष्टी एकरइ साथे समानाधिकरण हेतु पदेठ सृष्टी विभक्ति हयेछे । ‘हेतु’ शब्देर सृष्टीर एकरबचने ‘हेतोः’ ।

• मतिरेव बलाद् गरीयसी ।

एखाने मति एवठ बलेर मध्ये मति वा बुद्धिर उङ्करष बोखानो हयेछे । त्हाइ दुइयेर मध्ये उङ्करष ठ अपकरष बोखानोर कारणे ‘पङ्गमी विभक्ते’ सूत्रानुसारे बलेर थेके उङ्करष बोखानोय ‘बल’ शब्दे अपेक्षार्थे पङ्गमी विभक्ति हयेछे । ‘बल’ शब्देर पङ्गमीर एकरबचने ‘बलात्’ ।

• पीता वर्षाय विज्ञेया ।

एखाने पीतवर्ण मेघ एकरटि उङ्पात । एइ ‘पीता’ उङ्पातटि वर्षाकालके ज्ञापित करे । त्हाइ ‘उङ्पातेन ज्ञापिते च’ - एइ वार्तिक अनुसारे उङ्पातेर द्वारा ज्ञापित वर्षा शब्दे चतुर्थी विभक्ति हयेछे । ‘वर्षा’ शब्देर चतुर्थीर एकरबचने ‘वर्षाय’ ।

• विषं भुजेत् ।

एखाने अनीप्पित वस्तु विष-एर भङ्गणेर कथा बला ह्छे । ङ्पिततमेर न्याय अनीप्पित वस्तुरठ कर्मत्त्व प्राप्तिर विधान आछे । त्हाइ एखाने ‘तथायुक्तं चानीप्पितम्’ एइ सूत्रानुसारे अनीप्पित विषेर कर्मत्त्व प्राप्ति घटेछे एवठ ‘कर्मणि द्वितीया’ सूत्रानुसारे कर्मकारके विष शब्दे द्वितीया विभक्ति हयेछे । ‘विष’ शब्देर द्वितीया एकरबचने ‘विषम्’ ।

• कार्येण गजानेन गनेशः ।

• अयमारुहः शुभाय भवतु ।

• अन्नस्य पाकः पाटकेन ।

‘कर्तृकर्मणोः कृतिः’ सूत्रानुसारे कृत् प्रत्ययान्त शब्दर प्रयोगे कर्तार्य ओ कर्मे षष्ठी विभक्ति हय । एखाने कृत् प्रत्ययान्त पाकः शब्दर प्रयोगे (पाक+क्त - पाकः) कर्म ‘अन्न’ शब्दे षष्ठी विभक्ति हयेछे । ‘अन्न’ शब्दर षष्ठीर एकवचने ‘अन्नस्य’ ।

• पापम् अभिनिवेशः ।

‘अभिनिविशच्’ सूत्रानुसारे अभि+नि-विश् धातुर आधार कर्मसंज्जा लाभ करे । एखाने ‘अभिनिवेशः’ पदे अभि+नि-विश् धातुर प्रयोग थाकाय अभिनिवेश क्रियार आधार ‘पाप’ शब्द कर्मकारक संज्जा लाभ करेछे । फले ‘कर्मणि द्वितीया’ सूत्रानुसारे ‘पाप’ शब्दे द्वितीया विभक्ति हयेछे । ‘पाप’ शब्दर द्वितीयार एकवचने ‘पापम्’ ।

• स्वदेशे पुज्यते राजा ।

• स बिलेभ्यः प्रतिषच्छति माषान् ।

• अलं श्रमेण ।

एखाने ‘श्रम’ गम्यमान (श्रमेण न सिध्यते) साधनक्रियार ক্ষेत्रे साधकतम त्हाई ‘साधकतमं करणम्’ सूत्रानुसारे ‘श्रम’ करणकारक संज्जा लाभ करेछे । फले ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ सूत्रानुसारे श्रम शब्दे तृतीया विभक्ति हयेछे । ‘श्रम’ शब्दर तृतीयार एकवचने ‘श्रमेण’ ।

• कटम् अधिशेते ।

‘अधिशीङ्स्वासां कर्म’ सूत्रानुसारे अधि-शी/स्वा/आस् धातुर आधार कर्मसंज्जा लाभ करे । एखाने ‘अधिशेते’ पदे अधि-शी धातुर प्रयोग थाकाय अधिशेते क्रियार आधार ‘कट’ शब्द कर्मकारक संज्जा लाभ करेछे । फले ‘कर्मणि द्वितीया’ सूत्रानुसारे ‘कट’ शब्दे द्वितीया विभक्ति हयेछे । ‘कट’ शब्दर द्वितीयार एकवचने ‘कटम्’ ।

• बलिं याचते वसुधाम् ।

एखाने ‘याचते’ क्रियार प्रति बलि शब्दे अपादानेर प्राप्ति छिल । किन्तु ता विवक्षित नय । ‘याच्’ धातुर प्रयोग थाकाय ‘अकथितं च’ सूत्रानुसारे अविवक्षित अपादानेर कर्मत्वप्राप्ति घटे । एटि गौणकर्म । फले ‘कर्मणि द्वितीया’ सूत्रानुसारे ‘बलि’ शब्दे द्वितीया विभक्ति हय । ‘बलि’ शब्दर द्वितीयार एकवचने ‘बलिम्’ ।

• अध्ययनात् पराजयते ।

‘পরাজেরসোঢ়’ সূত্রানুসারে পরা-জি ধাতুর প্রয়োগে অসহনীয় বিষয় অপাদান কারক হয়। এখানে পরাজয়তে (পরা-জি) শব্দের প্রয়োগ রয়েছে এবং তার দ্বারা অসহনীয় হুল অধ্যয়ন। তাই অধ্যয়ন শব্দটি অপাদন সংজ্ঞা লাভ করে। ফলে ‘অপাদানে পঞ্চমী’ সূত্রানুসারে ‘অধ্যয়ন’ শব্দে পঞ্চমী বিভক্তি হয়েছে। ‘অধ্যয়ন’ শব্দের পঞ্চমীর একবচনে ‘অধ্যয়না’।

• কুরুন্ স্বপিতি।

‘অকর্মকধাতুভির্যোগে দেশঃ কালো ভাবো গন্তব্যোহধ্বা চ কর্মসংজ্ঞক ইতি বাচ্যম্’ এই বার্তিক অনুসারে এখানে অকর্মক ‘স্বপ্’ ধাতুর যোগে দেশবাচক ‘কুরু’ শব্দটি কর্মসংজ্ঞা লাভ করে। ফলে কর্মগি দ্বিতীয়া সূত্রানুসারে ‘কুরু’ শব্দে দ্বিতীয়া বিভক্তি হয়েছে। ‘কুরু’ শব্দের দ্বিতীয়ার বহুবচনে ‘কুরুন্’।

• বপুষা চতুর্ভুজঃ।

‘যেনাস্বিকারঃ’ সূত্রানুসারে বিকৃত অঙ্গের দ্বারা অঙ্গীর বিকার লক্ষিত হলে বিকৃত অঙ্গবাচক পদে তৃতীয়া বিভক্তি হয়। বামনমতে ‘হানিবদাধিক্যমপি বিকারঃ’ অর্থাৎ বিকার কেবলমাত্র হানিতে নয় আধিক্যেও ঘটে। তাই এখানে আধিক্যে চতুর্ভুজত্বরূপ বিকার লক্ষিত হওয়ায় বিকৃতবাচক ‘বপু’ শব্দে তৃতীয়া বিভক্তি হয়েছে। ‘বপু’ শব্দের তৃতীয়ার একবচনে ‘বপুষা’।

• বনে উপবসতি।

‘উপান্বধ্যাঙ্ বসঃ’ সূত্রানুসারে উপ/অনু/অধি/আঙ্-বস্ ধাতুর আধার কর্ম সংজ্ঞা লাভ করে। কিন্তু ‘অভ্যুক্তার্থস্য ন’ বচনানুসারে অনাহার বোঝালে তা হয় না। এখানে অনাহারে বনে বাস করছে এরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় ‘আধারোহধিকরণম্’ সূত্রানুসারে অধিকরণ সংজ্ঞা এবং ‘সপ্তম্যধিকরণে চ’ সূত্রানুসারে ‘বন’ শব্দে সপ্তমীবিভক্তি হয়েছে। ‘বন’ শব্দের সপ্তমীর একবচনে ‘বনে’।

• পুণ্যেন দৃষ্টো হরিঃ।

• অন্নস্য হেতোর্বসতি।

‘ষষ্ঠী হেতুপ্রয়োগে’ সূত্রানুসারে হেতু শব্দের প্রয়োগে হেতুবোধক শব্দে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। তাই এখানে হেতু শব্দের প্রয়োগবশতঃ হেতুবোধক ‘অন্ন’ শব্দে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়েছে। ‘অন্ন’ শব্দের ষষ্ঠীর একবচনে ‘অন্নস্য’।

• পাপে অভিনিবেশঃ

‘অভিনিবিশ্চ’ সূত্রানুসারে অভি+নি-বিশ্ ধাতুর আধার কর্মসংজ্ঞা লাভ করে। এই বিধান বৈকল্পিক। এখানে ‘অভিনিবেশঃ’ পদে অভি+নি-বিশ্ ধাতুর প্রয়োগ থাকায় বিকল্পে ‘পাপ’ শব্দ আধার সংজ্ঞা হয়েছে। ফলে ‘সপ্তম্যধিকরণে চ’ সূত্রানুসারে ‘পাপ’ শব্দে সপ্তমী বিভক্তি হয়েছে। ‘পাপ’ শব্দের সপ্তমীর একবচনে ‘পাপে’।